

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΤΡΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ*

1. *Εὐκολίας ἐπώνυμος*

Μια όμορφη επιτύμβια στήλη από τον Κεραμεικό με παράσταση όρθιας γυναίκας ντυμένης με χιτώνα και ιμάτιο συνοδεύεται από ένα σύντομο επιτύμβιο επίγραμμα που αντλεί την έμπνευσή του από το όνομα της νεκρής: *Εὐκολίνη Ἀντιφάνου*¹.

*Εὐκολίας ὄνομ' εἶχεν ἐπώνυμον ἦδε, βίου δὲ
κεῖται ἔχουσ' ὑπὸ γῆς μοῖραν ἐφ' ἠπερ ἔρου.*

Όπως σωστά επισήμανε ο πρώτος εκδότης του επιγράμματος K. Vierneisel, το επίθετο *ἐπώνυμος* δεν επισημαίνει απλώς την ετυμολογική προέλευση του ονόματος της νεκρής, αλλά δηλώνει και κάποια βαθύτερη και ουσιαστικότερη σχέση ανάμεσα στο όνομα και τον φορέα του²: το όνομα της *Εὐκολίνης* φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στο χαρακτήρα της (nomen omen). Σίγουρα ο χαρακτηρισμός *εὐκολος* (που σημαίνει καλόβολος), οπωσδήποτε ευπρόσδεκτος για μια γυναίκα, ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων για τη γυναικεία αρετή³.

Δεν είναι σπάνιες, ιδιαίτερα στον ποιητικό λόγο, οι προσπάθειες να συνδεθεί το όνομα ενός ανθρώπου ή ενός θεού με κάποια ιδιότητά του⁴. Έτσι το πρώτο

* Ευχαριστώ θερμά τους Γιάννη Καζάζη και Γιώργο Παράσογλου, που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν το κείμενο της εργασίας αυτής και να κάνουν χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Η στήλη βρέθηκε την άνοιξη του 1962 στις ανασκαφές του Κεραμεικού. Το επίγραμμα δημοσίευσε ο K. Vierneisel, *Das Grabepigramm der Eukoline*, *AM* 83 (1968) [κυκλοφόρησε το 1970] 111-23 και το ανάγλυφο η B. Schlörb-Vierneisel, *Drei neue Grabreliefs aus der Heiligen Strasse. III. Grabrelief einer Eukoline, Tochter des Antiphanes*, *AM* 83 (1968) 103-10. Το μνημείο χρονολογείται στη δεκαετία 380-70 π.Χ. με βάση την τεχνοτροπία του αναγλύφου και τον τύπο της ανθεμωτής επίστεψης. Ταυτόχρονα με τον Vierneisel δημοσίευσε το επίγραμμα και ο Chr. Clairmont, *Gravestone and Epigram*, Mainz 1970, σ. 79-80 αρ. 14. Την επιγραφή σχολίασαν ακόμη ο G. Daux, *BCH* 96 (1972) 525 και *BCH* 98 (1974) 563-64 και ο R. Merkelbach, *ZPE* 9 (1972) 244. Πρβ. *Bull. Epigr.* 1974, 217.

2. Vierneisel, *ό.π.*, σ. 114.

3. Ο Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1252α25-35, δηλώνει ότι ο άντρας είναι προορισμένος από τη φύση να διοικεί, ενώ η γυναίκα να υπακούει. Ο ήπιος και βολικός τρόπος ταιριάζει επομένως στη φύση της.

4. Βλ. τα παραδείγματα που συγκεντρώνει ο Vierneisel, *ό.π.* Τη χρήση της *figura etimologica* στον Ευριπίδη και στο Σοφοκλή μελέτησε πρόσφατα ο H. van Looy, *Παρετυμολογεί*

μέρος του επιγράμματος (εὐκολίας... ἤδη) είναι πιθανότατα ένας κομψός τρόπος για να προβληθεί ο ήπιος χαρακτήρας της νεκρής. Περισσότερες δυσκολίες παρουσιάζει η κατανόηση του δεύτερου μέρους (βίου δὲ ... ἔφην) καθώς και η σύνδεσή του με το πρώτο. Ο Vierneisel προκρίνει μια ερμηνεία⁵ που προϋποθέτει πολύ χαλαρή νοηματική σύνδεση ανάμεσα στις δύο προτάσεις (ο ίδιος την αποκαλεί αντιθετική) και παραφράζει την κατάληξη του επιγράμματος ως εξής: κείτεται έχοντας μαζί της κάτω από τη γη τη μοῖρα της ζωής (δηλ. το θάνατο), για την οποία προοριζόταν (όπως όλοι μας) από τη γέννησή της. Η ερμηνεία αυτή προκύπτει κατά τον Vierneisel από τη σημασία που έχουν συνήθως στα επιτύμβια επιγράμματα οι λέξεις που χρησιμοποιούνται εδώ⁶.

Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι είναι μεθοδολογικά ορθότερο να προσδιορίζεται η σημασία των λέξεων ενός κειμένου από τα συμφραζόμενά τους και όχι αντίστροφα⁷, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η προτεινόμενη ερμηνεία δεν ικανοποιεί απόλυτα. Ο ίδιος ο Vierneisel προβληματίζεται σχετικά με το νόημα της συμπλοκής μοῖρα βίου, τήν οποία θεωρεί ταυτολογική (μεταφράζει: Lebensanteil des Lebens) και την εξισώνει, χρησιμοποιώντας το μαθηματικό σύμβολο =, με την μοῖρα θανάτου (Todeslos)⁸. Αυτό είναι σίγουρα αδύνατο: η έκφραση μοῖρα βίου είναι προφανώς μια περίφραση⁹ που αναφέρεται στην ανθρώπινη ζωή, όχι ως χρονική διάρκεια, αλλά σε σχέση με το περιεχόμενό της, υπογραμμίζοντας έτσι τη βασική σημασία της λέξης βίος. Μία παρόμοια περίφραση βρίσκουμε π.χ. στον Αίαντα του Σοφοκλή στ. 925-28: ἔμελλας... ἔξανύσειν κακὴν μοῖραν ἀπειρεσίων πόνων¹⁰. Η δεύτερη αυτή ερμηνεία επιτρέπει

Εὐριπίδης, *Zetesis. Album amicorum E. de Strycker*, Αμβέρσα-Ουτρέχτη 1973, σ. 345-66 και *Figura etymologica et etymologie dans l'oeuvre de Sophocle*, *Mus. Phil. Lond.* 1 (1975) 109-19, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία για το θέμα.

5. 'Ο.π., σ. 115' πρβ. και τη μετάφραση που δίνει ο ίδιος στη σ. 111. Παρόμοια σε γενικές γραμμές είναι και η ερμηνεία του Clairmont, *ό.π.* Την ερμηνεία αυτή δέχεται επίσης ανεπιφύλακτα ο Daux, *BCH* 98 (1974) 563-64, ο οποίος δικαιολογημένα απορρίπτει την εξεζητημένη ερμηνεία και στίξη που πρότεινε ο Merkelbach, *ό.π.*

6. 'Ο.π.: «Die eingangs gegebene Übersetzung des Epigramms basiert auf einem Verständnis des Wortlauts, wie er durch die sonst erhaltenen klassischen Grabgedichte gestützt wird». Βλ. και Clairmont, *ό.π.* 79-80: «The word μοῖρα is usually connected in other epigrams with θάνατος, or the latter word is implied to remind us that we all die.»

7. Βλ. J. Marouzeau, *La traduction du latin*, Παρίσι 1965⁵, σ. 38-40.

8. Η έκφραση μοῖρα βίου απαντά μία ακόμη φορά ως *varia lectio* στην *Ἰλιάδα*, Δ 170 (*LSJ* s.v. μοῖρα Vierneisel, *ό.π.*· Daux, *ό.π.*). Αξιοσημείωτο είναι ότι τη γραφή αυτή την απορρίπτουν τόσο ο Αρίσταρχος (βλ. τα σχόλια Α της *Ἰλιάδας* ad loc.) όσο και οι νεώτεροι εκδότες του Ομήρου. Αντίθετα η έκφραση μοῖρα θανάτου είναι συχνή, όπως επισημαίνουν ο Clairmont (βλ. σημ. 6) και ο Daux, *ό.π.*

9. Για τη χρήση της λέξης μοῖρα σε περιφράσεις βλ. *LSJ* s.v. Α, V.

10. Πρβ. το σχολιασμό του J. Kamerbeek, *The Plays of Sophokles I. Ajax*, Leiden 1963, σ. 186-87.

να διακρίνουμε τη στενή νοηματική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις δύο προτάσεις που αποτελούν το επίγραμμα: η *μοῖρα βίου* της Ευκολίνης συνοψίζει τον τρόπο με τον οποίο έζησε, δηλαδή τον καλόβολο χαρακτήρα της, που την ακολουθεί και στον τάφο. Το γεγονός αυτό αποσαφηνίζεται εξάλλου με την επανάληψη του ρήματος *ἔχω* (*εἶχεν... ἔχουσα*). Πρόκειται για έναν εκφραστικό τρόπο γνωστό και από άλλα αττικά επιγράμματα της ίδιας εποχής¹¹. Οπωσδήποτε υπόκειται ένας έντεχνος έπαινος για τη νεκρή, που γίνεται ακόμη σαφέστερος, αν υπομνηματίσουμε το σύντομο ποίημα με τα λόγια που κατά τον Πλάτωνα (*Κρατύλος* 398b) συνοψίζουν τη γνώμη πολλών ποιητών: *ἐπειδὴν τις ἀγαθὸς ὄν τελευτήσει, μεγάλην μοῖραν καὶ τιμὴν ἔχει*.

Την ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνει η διερεύνηση της σημασίας του ρήματος *φῶναι*. Η χρήση του για την υποδήλωση του ανθρώπινου χαρακτήρα αποτελεί, όπως έδειξε ο W. Margi¹², ιδιομορφία της αττικής διαλέκτου που εμφανίζεται ήδη στα ποιήματα του Σόλωνα. Η σύνταξη με *ἐπί* και δοτική (*φῶναι ἐπί τινι*) απαντά κυρίως στον Ευριπίδη και δηλώνει μια τάση ή προδιάθεση καθορισμένη από κάποια φυσική νομοτέλεια. Ένα παράδειγμα είναι ο στίχος 928 της *Μήδειας*: *γυνὴ δὲ θήλυ κάπτι δακρύοις ἔφω*¹³.

Το επίγραμμα της Ευκολίνης πρέπει λοιπόν να ερμηνευθεί ως αδιάσπαστη ενότητα, όπου η δεύτερη πρόταση συμπληρώνει νοηματικά την πρώτη, ενώ ο σύνδεσμος *δὲ* έχει μεταβατική λειτουργία. Το όνομα της νεκρής φανερώνει τον ήπιο και ευχάριστο χαρακτήρα της, που την ακολουθεί και μετά το θάνατό της στον κάτω κόσμο. Την πεποίθηση που προϋποθέτει η σκέψη αυτή, ότι δηλαδή ο νεκρός διατηρεί τα ψυχικά του χαρίσματα, τη συναντούμε ήδη στα αρχαϊκά χρόνια¹⁴.

Ο Vierneisel έχει υπόψη του την ερμηνεία αυτή¹⁵, την απορρίπτει όμως για λόγους καθαρά θεωρητικούς. Πιστεύει ότι η αποδοχή της συνεπάγεται αναγκαστικά την παραδοχή ότι η Ευκολίνη δεν πήγε στο σκοτεινό βασίλειο του Άδη, αλλά σε κάποιο φωτεινό και ευχάριστο τόπο, σε έναν *εἰσεβέων χῶρον*, όπως τον ονομάζουν μεταγενέστερα επιγράμματα¹⁶. Η αντίληψη αυτή δεν προκύπτει

11. Πρβ. το επιτύμβιο επίγραμμα της Ανθίπης (Peek, *GV* I 1705) και το επιτύμβιο επίγραμμα της Αμφαρέτης (Peek, *GV* I 1600· Clairmont, *ό.π.* 91-92 αρ. 23· P. H. Hansen, *Carmina epigraphica graeca saec. VIII-V a. Chr. n.*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1983, 52 αρ. 89).

12. W. Margi, *Der Charakter in der Sprache der frühgriechischen Dichtung*, Darmstadt 1967², σ. 100-101.

13. Βλ. επίσης Ευριπ., απ. 322 Nauck²· πρβ. *Ἰππόλυτο* 493: *εἰ μὲν γὰρ ἦν σοι μὴ ἴπι συμφοραῖς βίος*.

14. Βλ. J. Bremmer, *The Early Greek Concept of the Soul*, Princeton 1983, σ. 73, 82-89. Πρβ. επίσης τη σημ. 18.

15. *Ό.π.*, σ. 116.

16. Η ύπαρξη ενός τόπου ανάπαυσης που υποδέχεται τις ψυχές ορισμένων τουλάχιστο νεκρών μαρτυρείται ήδη στον Πίνδαρο, *Όλυμπ.* II 61 κ.ε. και στον Αριστοφάνη, *Εἰρήνη* 832-

ωστόσο αναγκαστικά από το κείμενο του επιγράμματος. Οι λέξεις *κείται...* υπό γης εκφράζουν απλώς το γεγονός του θανάτου, δηλώνοντας ότι η νεκρή βρίσκεται θαμμένη κάτω από τη γη. Ανεξάρτητα πάντως από αυτό, δεν φαίνεται να ευσταθεί η γνώμη του Vierneisel ότι το θέμα της μεταθανάτιας ζωής δεν αντιμετωπίζεται κατά κανόνα στα επιτύμβια επιγράμματα πριν από την ελληνιστική εποχή¹⁷.

Ενδιαφέρουσα είναι η αναλογία που παρουσιάζει το επίγραμμα της Ευκολίνης με το χαρακτηρισμό του Σοφοκλή στους *Ὀρνίθες* του Αριστοφάνη, στ. 82: *ὁ δ' εὐκόλος μὲν ἐνθάδ', εὐκόλος δ' ἐκεῖ*, όπως εύστοχα επισήμανε ο Vierneisel¹⁸. Τα λόγια αυτά δεν είναι ίσως άσχετα με το γεγονός ότι ο Σοφοκλής λατρεύθηκε μετά το θάνατό του ως ήρωας με το όνομα *Δεξίον*¹⁹, πιθανότατα στο χώρο του Ασκληπιείου δίπλα στο διονυσιακό θέατρο, αφού υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες της εισαγωγής της λατρείας του Ασκληπιού στην Αθήνα²⁰. Οπωσδήποτε το επίθετο *εὐκόλος* ταιριάζει ιδιαίτερα σε έναν ήρωα προσηνή και φιλικό προς τους ανθρώπους· δεν είναι σίγουρα τυχαίο ότι *Εὐκόλος* είναι μία από τις προσωνυμίες του Ασκληπιού στην Επίδαυρο²¹. Τα παραδείγματα αυτά οδηγούν, πιστεύω, σε μια πληρέστερη κατανόηση του επιγράμματος που μας απασχολεί. Είναι γνωστές πολλές δεισιδαιμονικές πεποιθήσεις των αρχαίων Ελλήνων σχετικά με τους νεκρούς και τη βλάβη που είχαν τη δυνατότητα να

37. Ειδικότερα για τον *εἰσιβίον* χρόνο βλ. τον ψευδοπλατωνικό *Ἄξιο* 371c.

17. Ο ίδιος ο Vierneisel περιορίζει την ισχύ της άποψής του εξαιρώντας όσα επιγράμματα αναφέρονται σε στρατιώτες που σκοτώθηκαν στη μάχη. Μαρτυρίες από τα κλασικά χρόνια για την αντίληψη ότι η ψυχή μετά το θάνατο ανεβαίνει στον *αἰθήρα* (ανάμεσά τους και επιτύμβια επιγράμματα) συγκέντρωσε ο W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, Cambridge, Mass. 1973, σ. 361 σημ. 55. Επίσης δύο επιγράμματα από τη Θεσσαλία (B. Lorenz, *Thessalische Grabgedichte. Commentationes Aenipontanae XXII*, 1976, 132-33 αρ. 23 και Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 22, 1967, Β2 297· πρβ. *Bull. Epigr.* 1970, 337) φαίνεται να διαψεύδουν τον κανόνα αυτόν του Vierneisel.

18. *Ο.π.* σ. 116· πρβ. Clairmont *ό.π.*, σ. 79, σημ. 28. Την αντίληψη ότι ο νεκρός διατηρεί τα ψυχικά του χαρίσματα (πρβ. σημ. 14) τη συναντούμε ακόμη σε ένα αττικό επιτύμβιο επίγραμμα του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ. που δημοσίευσε ο I. Παπαδημητρίου, *Αττικά II*: Β. Δύο επιτύμβια επιγράμματα και άλλα αρχαία, 4. *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπολίτου*, Αθήνα 1953, σ. 300-302 (W. Peek, *GV I* 1686). Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. επίσης O. Weinreich, *Antike Heilungswunder, RGVI* 8.1 (1909) 38-40 και N. Himmelmann, *Θεόληπτος*, Marburg 1957, σ. 11-12.

19. Τις σχετικές μαρτυρίες συγκέντρωσε πρόσφατα ο S. Radt, *TrGF* 4 (Sophokles) 57-58, testimonia 69-71.

20. Βλ. Radt, *ό.π.*, testimonia 67-73. Τις αρχαιολογικές μαρτυρίες συγκέντρωσε και ερμήνευσε διεξοδικά ο L. Beschi στην εκτενή μελέτη του *Il monumento di Telemachos, fondatore dell' Asklepieion Ateniese*, *ASAtene* 29/30 (1967/68) 422-28.

21. *IG* IV, 1260. Ευφημιστικά χρησιμοποιείται το επίθετο για θεότητες χθόνιες ή βλαπτικές, όπως η Εκάτη, που την αποκαλεί *Εὐκολίνη* ο Καλλίμαχος, απ. 225 Pfeiffer. Βλ. επίσης E. Rohde, *Psyche*, Tübingen 1910⁶, I 206.

προκαλέσουν στους ζωντανούς²². Στην περίπτωση της Ευκολίνης το επίγραμμα εκτός από τις πληροφορίες που έδινε για τη νεκρή, πιθανότατα διαβεβαίωνε έμμεσα τον περαστικό ότι δεν είχε τίποτε να φοβηθεί²³.

2. Θανάτου πρόφασις

Επίγραμμα του Αντίπατρου του Θεσσαλονικέα (*Παλατινή Ανθολογία* 9,309 Gow-Page, *The Garland of Philip*, Cambridge 1968, Antipater LXIV).

*Χειμερίου καίουσαν ἐφ' ἑστίῃ ἄνθρακα Γοργῶ
τὴν γρηῶν βροντῆς ἐξεπάταξε φόβος,
πνεύμονα δὲ ψυχθεῖσα κατήμυσεν· ἦν ἄρα μέσση
γῆρως καὶ θανάτου λειπομένη πρόφασις.*

I ἄνθρακα Pl: ἄνθρακι P 3 μέσση Pl: μέσση P.

Το δεύτερο δίστιχο του επιγράμματος παρουσιάζει ερμηνευτικά προβλήματα. Με βάση το παραδεδομένο κείμενο το νόημα πρέπει να είναι, όπως επισημαίνουν οι Gow-Page στο σχολιασμό τους²⁴, ότι ο τρόμος από τον κεραυνό πρόλαβε τη γριά Γοργώ στη μέση του δρόμου²⁵ που οδηγεί από τα γερατιά στο θάνατο και έγινε έτσι αιτία να πεθάνει.

Ο συλλογισμός αυτός δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικός. Τα γερατιά είναι μια φυσική κατάσταση με κάποια (οπωσδήποτε όχι προκαθορισμένη) διάρκεια, ενώ ο θάνατος αντίθετα είναι ένα στιγμιαίο γεγονός. Μολονότι είναι προφανές ότι τα γερατιά οδηγούν αναπόφευκτα στο θάνατο, τίποτε δε δικαιολογεί τη

22. Τις σχετικές μαρτυρίες συγκέντρωσε ο Rohde, *ό.π.* I 243-45, II 362-65, 411-13.

23. Δεν είναι οπωσδήποτε τυχαίο ότι η επωνυμία *Ευκολίνη* αναφέρεται και στην Εκάτη, τη θεά που σχετίζεται με τα φαντάσματα (βλ. σημ. 21). Την πεποίθηση ότι ο νεκρός έχει τη δυνατότητα να βλάψει όποιον πλησιάζει στον τάφο του (βλ. Rohde, *ό.π.* I 244 σημ. 1-2) εκμεταλλεύονται πιθανότατα —με σκωπτικό βέβαια ύφος— τα επιγράμματα για τον Ιππώνακτα που περιέχονται στην *Παλατινή Ανθολογία*: H. Degani, *Hipponactis testimonia et fragmenta* (έκδ. Teubner, 1983), testimonia 15-18. Ο Degani, *Mus. Phil. Lond.* 5 (1981) 11, εύστοχα συγκρίνει με αυτά το επίγραμμα του Καλλίμαχου *Παλ. Ἀνθ.* 7, 318. Παρόμοιο με το επίγραμμα της Ευκολίνης είναι και το —αττικό επίσης— επιτύμβιο του Πανταλέοντα (Peek, *GV* I 1498):

*Μάρτυς Ἡέλιος καὶ μήτηρ ἠδὲ πατὴρ σός,
Πανταλέον, τῆς σῆς εὐκολίας βιότῳ.*

Τη συγγένεια των δύο επιγραμμάτων παρατήρησε ήδη ο Daux, *BCH* 98 (1974) 564.

24. *Ό.π.* II 70.

25. Οι γραφές *μέσση* και *μέσση* είναι νοηματικά περίπου ισοδύναμες, όπως επισημαίνουν οι Gow-Page, *ό.π.* Τη γραφή *μέσση* υιοθετούν ο P. Waltz, *Anthologie grecque* (έκδ. Budé, 1957) 9, 309 και ο H. Beckby, *Anthologia graeca* (έκδ. Tusculum, 1957-58).

διαπίστωση ότι ανάμεσά τους υπάρχει μια απόσταση που πρέπει να διανυθεί. Θα ήταν βέβαια κατανοητή η σκέψη ότι τα γερατιά είχαν εξασθενήσει τόσο τη Γοργώ, ώστε οποιαδήποτε ταραχή ήταν πλέον επικίνδυνη γι' αυτήν· αυτό όμως δεν συνάγεται εύκολα από το κείμενο. Άλλωστε, όπως ορθά παρατηρούν οι Gow-Page²⁶, η λέξη *πρόφασις* στο στ. 4 είναι λογικό να ερμηνευθεί ως *πρόφασις θανάτου*, παρόλο που η συντακτική δομή του κειμένου, όπως παραδίδεται, δεν επιτρέπει να συνδέσουμε τις δύο λέξεις.

Το κείμενο μπορεί, πιστεύω, να βελτιωθεί με δύο πολύ ελαφρές παρεμβάσεις: αν στο στ. 3 αντί *μέσση* γράψουμε *μεστή* και αλλάξουμε την πτώση της τελευταίας λέξης του επιγράμματος σε αιτιατική (*πρόφασιν* αντί *πρόφασις*).

Η λέξη *μεστός* (= γεμάτος) συνδυάζεται πολύ συχνά με τη γενική ενός αφηρημένου ουσιαστικού που δηλώνει μια ψυχική ή άλλη κατάσταση²⁷. Η έκφραση *μεστή γήρως* υπογραμμίζει επομένως το γεγονός ότι η Γοργώ ήταν πάρα πολύ γριά —στην κυριολεξία γεμάτη γερατιά— και δεν τη χώριζε πια από το θάνατο παρά κάποια, έστω και όχι σοβαρή, εξωτερική αφορμή —μια *πρόφασις*²⁸. Η αιτιατική της αναφοράς *πρόφασιν* εξυπηρετεί από την πλευρά της τη συντακτική συνοχή του κειμένου· με τη μικρή αυτή μεταβολή οι δύο εκφράσεις *μεστή γήρως* και *λειπομένη θανάτου* αναφέρονται πλέον στο ίδιο πρόσωπο, τη Γοργώ. Η λέξη *πρόφασις* χρησιμοποιείται άλλωστε συχνά στην αιτιατική με τον τρόπο αυτό²⁹. Επιπλέον η συμπλοκή *ἦν ... λειπομένη*, που διαφορετικά συνδέεται κάπως χαλαρά με την υπόλοιπη πρόταση εξαιτίας της αλλαγής του υποκειμένου, αποκτά έτσι σαφέστερη λειτουργία, υποδηλώνοντας πόσο κοντά βρισκόταν η γριά Γοργώ στο θάνατο. Μια ανάλογη χρήση της μετοχής αυτής συναντούμε σε ένα επιτύμβιο επίγραμμα από τη Θεσσαλία³⁰. Σύμφωνα με όσα προτείναμε εδώ το τέλος του επιγράμματος πρέπει να αποκατασταθεί ως εξής:

*ἦν ἄρα μεστή
γήρωσ και θανάτου λειπομένη πρόφασιν.*

26. Ό.π.

27. Βλ. *LSJ* s.v. 2.

28. Με ανάλογο τρόπο χρησιμοποιείται η λέξη σε ένα επίγραμμα του Καλλίμαχου (*Παλ. Ανθ.* 7,725· επιγρ. 61 Pfeiffer· Gow-Page, *Hellenistic Epigrams*, Cambridge 1965, Callimachos 42), όπου ο νεκρός απαντά: "Ο μοι πεπρωμένος ἕπνος ἦλθεν, ὁ δὲ τλήμων οἶνος ἔχει πρόφασιν. Πρβ. επίσης *Παλ. Ανθ.* 9,488 (D. L. Page, *Further Greek Epigrams*, Cambridge 1981, σ. 99-100).

29. Πολλά παραδείγματα για τη χρήση αυτή δίνει ο *Thesaurus graecae linguae* s.v.

30. Peek, *GV* I 1537: ... οἴπω | ἄκος ἔτων, μήνας δ' ἔξ ἐτι λειπόμενος. Τα είκοσι χρόνια αποτελούν στην περίπτωση αυτή ένα όριο, από το οποίο ο νεκρός υπολείφθηκε κατά έξι μήνες. Με ανάλογο τρόπο στο επίγραμμα της Γοργούς ο θάνατος εμφανίζεται ως μια οριακή στιγμή, την οποία πλησίασε τόσο (εξαιτίας της ηλικίας της) η γριά, ώστε δεν τη χώριζε πια από αυτή παρά κάποια εξωτερική αφορμή· αληθινή αιτία του θανάτου της ήταν οπωσδήποτε τα γερατιά.

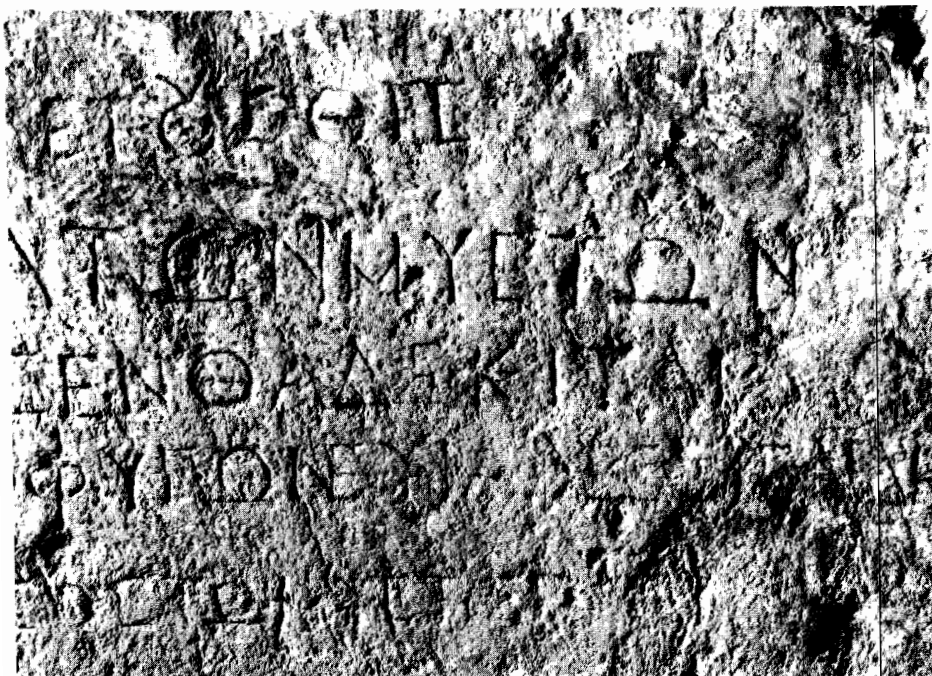

Εικ. 1. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από τα Λαγνά

3. *Επιτύμβιο για έναν μύστη*

Ένα ενδιαφέρον επιτύμβιο επίγραμμα (εικ. 1-2), που προέρχεται από το χωριό Λαγυνά κοντά στην αρχαία Λητή³¹, 12 χιλιόμετρα ΒΔ της Θεσσαλονίκης, δημοσιεύθηκε πρόσφατα από την Κ. Ρωμιοπούλου μαζί με άλλες επιγραφές³². Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε μια ξαναχρησιμοποιημένη επιτύμβια στήλη του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 1). Το κείμενο της πρώτης έκδοσης είναι το εξής:

Ἔτους θητ´.
 σεμνοτάτων μυστῶν
 ἱερὸς Φάβις ἐνθάδε κεῖται
 τὰς ἱερὰς ποφυγῶν ενια[...]. Ἰαίδην.
 Ἀσιανῶν Θίασος τῶ μύστη.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

31. Για τη θέση της αρχαίας Λητής βλ. τελευταία Ν. G. L. Hammond, *A History of Macedonia I*, Οξφόρδη 1972, σ. 184-86.

32. New Inscriptions in the Archaeological Museum, Thessaloniki, *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles Edson*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 302, πίν. VI στη σ. 398. Για την ευγενική παραχώρηση των φωτογραφιών που δημοσιεύονται εδώ ευχαριστώ θερμά την έφορο αρχαιοτήτων κα. Ι. Βοκοτοπούλου.

Στον πρώτο στίχο το αναγραφόμενο έτος δεν είναι το *θιτ'*, όπως υποστηρίζει η εκδότρια, αλλά το *θισ'*, όπως διακρίνεται και στην ίδια την πέτρα και στη φωτογραφία (εικ. 2). Την ανάγνωση αυτή επιβεβαίωσε μια εξέταση της επιγραφής με διάφορους φωτισμούς: το *Σ* έχει τη μορφή *Ε*, όπως και αλλού στην ίδια επιγραφή. Πρόκειται επομένως για το έτος 71/2 μ.Χ. σύμφωνα με την «επαρχιακή» χρονολογία, ή το έτος 187/8 μ.Χ. σύμφωνα με την ακτιακή³³. Το δεύτερο φαίνεται πιθανότερο εξαιτίας του σχήματος των γραμμάτων.

Η προσεκτική επανεξέταση της επιγραφής με κατάλληλο φωτισμό επέτρεψε μια πληρέστερη ανάγνωση των δύο τελευταίων στίχων. Στον προτελευταίο στίχο η μετοχή διαβάζεται με βεβαιότητα *προφυγών*: το *Π* και το *Ρ* παρουσιάζονται ενωμένα ως σύμπλεγμα *ΠΡ*. Η συνέχεια του στίχου διαβάζεται με ασφάλεια: *εὐιάδες εἰς Ἀῖδην*. Από το *Ε* της πρόθεσης *εἰς* διακρίνεται αμυδρά το περίγραμμα, όχι όμως η μεσαία οριζόντια κεραία, και από το ορθογώνιο *Σ* η επάνω οριζόντια κεραία και το μεγαλύτερο τμήμα της κάθετης. Το τελικό *Ν* της λέξης *Ἀῖδην* είναι ενωμένο σε σύμπλεγμα με το *Η* (*ΗΝ*). Στον 5ο στίχο μετά τη λέξη *μύστη* διαβάζεται ένα *Ε* καθώς και το υπόλειμμα ενός γράμματος που ίσως ήταν *Γ* ή, το πιθανότερο, *Π*. Η λέξη είναι επομένως δυνατό να συμπληρωθεί *ἐπ[οίησε]* ή *ἐπ[έθηκε]*.

Το κείμενο της επιγραφής μπορεί με ασφάλεια να μεταγραφεί ως εξής:

Ἔτους θισ' .
 σεμνοτάτων μυστῶν, | ἱερὸς Φάβις ἐνθάδε κεῖται |
 τὰς ἱερὰς προφυγῶν εὐιάδ(α)ς εἰς Ἀῖδην. |
 Ἀσιανῶν θίασος τῷ μύστη ἐπ[οίησε].

Η ονομαστική *εὐιάδες* είναι πιθανότατα λάθος του χαρακτήρα αντί για την αιτιατική *εὐιάδ(α)ς* που απαιτεί το νόημα.

Πρόκειται για ένα σύντομο επίγραμμα που αποτελείται από ένα μόνο ελεγειακό δίστιχο και ακολουθείται από μια σύντομη πρόταση σε πεζό λόγο, από την οποία πληροφορούμαστε ότι τη στήλη έστησε ένας θίασος *Ἀσιανῶν* για κάποιο μύστη του που πέθανε. Η συνήθεια να επιμελείται ο θίασος το επιτύμβιο μνημείο κάποιου μέλους του, γνωστή και από αλλού³⁴, ήταν φαίνεται διαδεδομένη στην περιοχή από την οποία προέρχεται η επιγραφή μας, τουλάχιστο στα

33. Για τη χρησιμοποίηση δύο διαφορετικών χρονολογιών, μιας «κατά Μακεδόνας» και μιας κατά το «σεβαστόν έτος» βλ. F. Papazoglou, Notes d'épigraphie et de topographie macédoniennes. I Sur l'emploi des deux ères macédoniennes, *BCH* 87 (1963) 517-24, *Bull. Epigr.* 1965, 236 και Chr. Habicht, *Gnomon* 46 (1974) 488-89.

34. Σχετικά με τη φροντίδα των διονυσιακών θιάσων για τα νεκρά τους μέλη βλ. M. P. Nilsson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic Age*. Lund 1957, σ. 65-66.

αυτοκρατορικά χρόνια, γιατί έχουμε αρκετά ανάλογα παραδείγματα από τη Θεσσαλονίκη³⁵.

Ο θιάσος των Ἀσιανῶν ήταν σίγουρα αφιερωμένος στη λατρεία του Διονύσου, όπως σωστά επισήμανε η πρώτη εκδότρια³⁶. Η διαπίστωση αυτή υποστηρίζεται άλλωστε και από την πληρέστερη ανάγνωση της επιγραφής, όπου αναγνωρίσαμε με βεβαιότητα τη λέξη *εὐιάδας*. Η λέξη αυτή μαρτυρείται αλλού ως επίθετο³⁷, στην προκειμένη περίπτωση όμως χρησιμοποιείται ως ουσιαστικό³⁸, εφόσον συνδέεται άμεσα με το επίθετο *ἱεράς*. Το *εὐιάδας* μετρικά είναι τρισύλλαβο με δακτυλικό ρυθμό, το *ι* δηλ. πρέπει να ληφθεῖ ως ημίφωνο, επειδή βρίσκεται ανάμεσα σε φωνήεντα³⁹. Ετυμολογικά πρέπει να προέρχεται από την επωνυμία του Διονύσου *Εὔιος*, που σχετίζεται με την κραυγή *εὐοῖ*, *εὐάν* των λατρευτῶν του θεοῦ (βλ. όμως και πιο κάτω, σημ. 56).

Είναι δυνατό καταρχήν να θεωρήσουμε την έκφραση *ἱεραὶ εὐιάδας* ως ποιητική ονομασία για τις διονυσιακές τελετές του θιάσου⁴⁰, συνδέοντάς την μάλιστα με τη γενική *σεμνοτάτων μυστῶν* στην αρχή του επιγράμματος. Το νόημα θα ήταν στην περίπτωση αυτή ότι ο μύστης Φάβιος (μεταγενέστερη μορφή του ονόματος Φάβιος) εγκατέλειψε τις βακχικές γιορτές του θιάσου του για να πάει στον Ἄδη. Με τον τρόπο όμως αυτό, εκτός του ότι δημιουργείται ένα δυσάρεστο υπερβατό (*σεμνοτάτων μυστῶν... ἱεράς εὐιάδας*), είναι αναγκαίο να δώσουμε στη μετοχή *προφυγῶν* την έννοια του *προλιπῶν* (δηλ. εγκατέλειψε). Καθώς δεν υπάρχουν παράλληλα για μια τέτοια σημασία του *προφυγῶ*, η ερμηνεία αυτή είναι δύσκολο να γίνει δεκτή.

Προτιμότερη φαίνεται μια διαφορετική ερμηνεία. Η γενική *σεμνοτάτων μυστῶν*⁴¹ μπορεί να συνδεθεῖ άμεσα —ως γενική διαιρετική— με το υποκείμενο

35. IG X 2,1 58 (*ἱεραφόροι συνκλίται*), 288 (*οἱ συνήθεις του Ἁρακλέως*), 309 (*θιάσος Ἀσιανῶν*), 480 (*Ἀσκληπιασταί*). Επίσης Φ. Πέτσα, *AA* 24 (1969) B2 300, πιν. 311γ (*συνήθεια Ἁρηνος Ἀλλοενείτου*): πρβ. *Bull. Epigr.* 1972, 263.

36. Ρωμιοπούλου, *ό.π.* με βιβλιογραφία στις σημειώσεις 6-7. Βασική για το θέμα παραμένει η μελέτη του Ch. Edson, *Macedonica III. Cults of Thessalonica*, *HTHR* 41 (1948) 154-58.

37. Π.χ. σε δύο επιγράμματα του Αντίπατρου του Σιδώνιου, *Παλ. Ἄνθ.* 7. 26,5 (*εὐιάσι κόμοις*) και 9. 603,5 (*λίσσα δαίμωνος εὐιάδι*) και στους Ορφικούς Ὑμνους, αρ. 49,2. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι τύποι *εὐιάς* και *εὐιάς* χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση βλ. πιο κάτω σημ. 45.

38. Για τη χρήση αυτή βρήκα ένα μόνο παράλληλο στις *Εικόνες* του Φιλόστρατου, το οποίο θα μας απασχολήσει πιο κάτω.

39. Σχετικά με το φαινόμενο αυτό βλ. E. Schwyzer, *Griechische Grammatik I, HdA* II. 1.1 (1953) 244-45 και M. Lejeune, *Traité de phonétique grecque*, Παρίσι 1955², 215 § 236. Πρβ. Ἰλιάδα Φ 567, όπου η γενική πόλιος έχει τη μετρική μορφή υυ.

40. Πρβ. Ευριπ., *Βάκχαι* 238: *τελετάς... εὐίους*.

41. Το επίθετο *σεμνοτάτος* (πάντα στον υπερθετικό) απαντά ως χαρακτηρισμός θιάσου στα αυτοκρατορικά χρόνια: βλ. F. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Λειψία 1909, σ. 170.

της πρότασης *ἱερὸς Φάβις*. Το επίθετο *ἱερὸς* τονίζει την ευσέβεια του μύστη και το στενό του σύνδεσμο με το θεό που λάτρευε⁴². Αυτό σημαίνει ότι ήταν ιδιαίτερα προσηλωμένος στα μυστήρια που τελούσε ο θίασος των Ἀσιανῶν, πράγμα που έχει, όπως θα δούμε, σημασία για την κατανόηση του επιγράμματος⁴³. Για την ερμηνεία του πενταμέτρου εξάλλου καθοριστική είναι η σημασία της λέξης *εὐιάδης*.

Είναι γνωστό ότι το ρήμα *προφρεύω* σημαίνει ήδη στον Όμηρο «ξεφεύγω», «γλιτώνω από κάποια συμφορά»⁴⁴. Από τί γλίτωσε λοιπόν ο μύστης Φάβις; Το ουσιαστικό *εὐιάς* —μορφή προφανώς ισοδύναμη με τον τύπο *εὐιάς* του επιγράμματος μας⁴⁵— απαντά μία μόνο φορά ακόμη, στις *Εἰκόνες* του Φιλόστρατου 1.19,4. Το χωρίο αυτό βρίσκεται στην περιγραφή της μάχης του Διονύσου με τους Τυρρηνοὺς ληστές, στην οποία συμμετέχουν και λεοπαρδάλεις ως ζῶα του Διονύσου. Ο Φιλόστρατος εξηγεί ως εξής τη σχέση του θεού με τη λεοπαρδάλη: «*φιλία δὲ τῷ Διονύσῳ πρὸς τὸ ζῶον (δηλ. τὴν πάρδαλιν) ὅτι θερμότατον τῶν ζῴων ἰστί καὶ πηδᾷ ἴσα εὐιάδι*». Η ερμηνεία που δίνεται γενικά είναι ότι η λεοπαρδάλη πηδᾷ όπως μια βάκχη⁴⁶. Αν είναι πράγματι έτσι, η παρομοίωση δεν είναι πολύ επιτυχημένη. Θα περίμενε κανείς οι ὄροι της να ήταν αντεστραμμένοι, να λεγόταν δηλαδή ότι η βάκχη πηδᾷ σαν λεοπαρδάλη, που είναι πράγματι ταχύτατο ζῶο και πηδᾷ εντυπωσιακά, μάλιστα όταν επιτίθεται, όπως συμβαίνει στη συνέχεια της αφήγησης του Φιλόστρατου. Είναι επομένως εύλογο να αναρωτηθούμε μήπως η *εὐιάς* είναι κάτι περισσότερο από μια βάκχη, δηλαδή μια γυναίκα αφιερωμένη στη λατρεία του Διονύσου. Φαίνεται πιθανότερο ότι πρόκειται για κάποια δαιμονική μορφή, μια αρχέγονη εικόνα της άγριας μαινάδας που επιτίθεται και διαμελίζει ζῶα ή και ανθρώπους. Η μυθολογία προσφέρει πρότυπα για τέτοιες μορφές, που εμφανίζονται ἄλλωστε ταυτόχρονα και ως αμείλικτες τιμωροί των ασεβῶν, ὅσων δηλαδή δεν δέχονται τη λατρεία του

42. Πρβ. Αριστοφ., *Βάτραχοι* 652, Σοφ., *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ* 284 και ιδιαίτερα το επίγραμμα του Καλλίμαχου, *Παλ. Ἀνθ.* 7, 518 [επίγρ. 22 Pfeiffer· Gow-Page, *ό.π.* (βλ. σημ. 28) επίγρ. 42], όπου ο βοσκός Αστακίδης απάγεται από μια νύμφη και γίνεται *ἱερὸς*.

43. Είναι ωστόσο δυνατό η λέξη *ἱερὸς* να έχει ταυτόχρονα και μια πιο συγκεκριμένη σημασία, να δηλώνει δηλαδή κάποιο αξίωμα μέσα στο θίασο. *Ἱεροίς* συναντούμε π.χ. στον ιερό νόμο για τα μυστήρια της Ανδανίας (*SIG³ 736*, 1 κ.ε. με τα σχόλια του Dittenberger). Πρβ. Poland, *ό.π.*, 301-303, 391 (συνήθως πρόκειται πάντως για παιδιά ή πρόσωπα που βοηθοῦν στην τελετουργία).

44. Βλ. *LSJ s.v.*

45. Ότι οι δύο τύποι χρησιμοποιούνται αδιάκριτα φαίνεται από τη χρήση τους στα δύο επιγράμματα του Αντίπατρου του Σιδώνιου που αναφέρονται στη σημ. 36. Ανάλογη είναι η περίπτωση των ρημάτων *εὐιάζω* και *εὐιάζοι*, που χρησιμοποιούνται επίσης ως συνώνυμα· βλ. *LSJ s.v. εὐιάζω*.

46. Βλ. *LSJ s.v.* καθώς και τις μεταφράσεις του A. Fairbanks (έκδ. Loeb, 1931) και των E. Kalinka - O. Schönberger (έκδ. Tusculum, 1968).

Διονύσου αρκεί να αναφέρουμε τη φοβερή τιμωρία του Πενθέα, όπως περιγράφεται στις *Βάκχες* του Ευριπίδη⁴⁷. Το ότι η *εὐιάς* του Φιλόστρατου (όπως και οι *εὐιάδες* του επιγράμματός μας) δεν ανήκει στην ανθρώπινη σφαίρα φαίνεται ακόμη από μια περιγραφή του Ορατίου (*Ωδές* III 25,9-14), όπου ο συνεπαρμένος από το Διόνυσο ποιητής παρομοιάζει τον εαυτό του με την *Euhiada* που περιπλανιέται νύχτα στη χιονισμένη *Θράκη*⁴⁸.

Το γεγονός ότι η δαιμονική αυτή ύπαρξη έχει τη δυνατότητα να επιτίθεται σαν εξαγριωμένη μαινάδα έχει ιδιαίτερη σημασία στα συμφραζόμενα του επιγράμματος που μας απασχολεί. Σε ορισμένες παραστάσεις διονυσιακών μυστηρίων από τα ρωμαϊκά χρόνια συναντούμε γυναικείες μορφές, κάποτε φτερωτές, που δείχνουν να αποστρέφονται την εικονιζόμενη τελετουργία⁴⁹. Η πιο γνωστή —και η περισσότερο προβληματική— από αυτές βρίσκεται στην περίφημη τοιχογραφία της Βίλλας των Μυστηρίων στην Πομπηία⁵⁰. Πρόκειται για μια επιβλητική μορφή με κοντό ένδυμα και μαύρα φτερά που υψώνει απειλητικά ένα μαστίγιο⁵¹. Ο επίφοβος αυτός θηλυκός δαίμονας στρέφει το πρόσωπο μακριά από το λίκνο που αποκαλύπτει μια γονατιστή γυναίκα και σηκώνει το αριστερό χέρι σε μια χειρονομία αποτροπής. Ο M. P. Nilsson συνέδεσε πειστικά την παράσταση αυτή με γραπτές μαρτυρίες, από τις οποίες πληροφορούμαστε ότι στα διονυσιακά μυστήρια προβάλλονταν αντιλήψεις σχετικές με τον κολασμό των ψυχών⁵². Πρέπει να υποθέσουμε ότι ο κολασμός αυτός παρουσιαζόταν κυρίως ως μοίρα των ασεβών και των αμυήτων, καθώς η συμμετοχή στα διονυσιακά (όπως και στα υπόλοιπα) μυστήρια είχε σκοπό την

47. Στ. 1043-1152. Το μυθολογικό και θρησκευτικό θέμα της τιμωρίας των παράτολμων θνητών που αρνήθηκαν να δεχτούν τη θρησκεία του Διονύσου αναλύει ο E. R. Dodds, *Euripides, Bacchae*, Οξφόρδη 1960², εισαγωγή σ. XXV-XXVII.

48. Ότι η εξύψωση του ποιητή σε σφαίρα ανώτερη από την ανθρώπινη με τη βοήθεια της διονυσιακής έκστασης αποτελεί το κεντρικό θέμα της ωδής αυτής έδειξε πειστικά ο E. Fraenkel, *Horace*, Οξφόρδη 1957, σ. 257-60.

49. Τις παραστάσεις αυτές συγκέντρωσε και σχολίασε ο F. Matz, *Διονυσιακή τελετή, Abh. Ak. Mainz* 1963, Nr. 15.22 (κατάλογος στις σ. 8-9).

50. Η βιβλιογραφία σχετικά με την τοιχογραφία αυτή είναι πλουσιότατη. Τις πιο πρόσφατες εργασίες απαρίθμει ο R. Turcan στη μελέτη του *Pour en finir avec la femme fouettée, RA* 1982,2, 291 σημ. 1. Εξαιρετικές έγχρωμες φωτογραφίες της τοιχογραφίας υπάρχουν στο βιβλίο του B. Andreae, *Römische Kunst*, Freiburg-Βασιλεία-Βιέννη 1978³, πιν. 27-31.

51. Βλ. σχετικά R. Turcan, *La démons ailée de la villa Item, Hommages à Marcel Renard* (Coll. Latomus 103, 1969) σ. 586 κ.ε. Τελευταία ο Turcan, *ό.π.* (βλ. εδώ σημ. 50) σ. 291-302, υποστήριξε με πολλά επιχειρήματα ότι η δαιμονική μορφή δεν μαστιγώνει, όπως γενικά πιστευόταν, την ημίγυμνη γονατιστή γυναίκα στα αριστερά της.

52. Nilsson, *ό.π.* (βλ. εδώ σημ. 34) σ. 122-25. Τα κείμενα που παραθέτει ο Nilsson είναι: Πλούτ., *Ἠθικά* 611d (*παρὰμυθητικὸς πρὸς τὴν γυναῖκα*) και Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου* IV 10.

απολύτρωση⁵³. Έτσι ερμηνεύεται πειστικά η αναστάτωση που δείχνει η μορφή μπροστά στην αποκάλυψη του περιεχομένου του λίκνου. Δεν πρέπει εξάλλου να αποκλείσουμε ότι μορφές δαιμονικών τιμωρών εισάγονταν σε διονυσιακές τελετουργίες⁵⁴. Η δαιμονική μορφή της Βίλλας των Μυστηρίων έχει σίγουρα τη δυνατότητα να τρέχει γρήγορα και να πετά⁵⁵. Είναι επιπλέον άγρια και επιθετική, όπως ακριβώς οι λεοπαρδάλεις του Διονύσου. Κάπως έτσι θα πρέπει ενδεχομένως να φανταστούμε την *εὐάδα* με την οποία συγκρίνει τα ζώα αυτά ο Φιλόστρατος καθώς και τις *ἱεράς εὐιάδας*⁵⁶ από τις οποίες γλίτωσε —προφανώς χάρη στην ευσέβειά του και την προσήλωσή του στα μυστήρια— ο Φάβις: δαιμονικές μαινάδες ικανές να βλάψουν τους ασεβείς, ανίσχυρες όμως μπροστά στους μυημένους στα μυστήρια του Διονύσου.

Μπορούμε επομένως να παραφράσουμε το επίγραμμα ως εξής: Εδώ είναι θαμμένος ο Φάβις, άγιος ανάμεσα στους ευσεβέστατους μύστες, που γλίτωσε από τις δαιμονικές ευιάδες πηγαίνοντας στον Άδη⁵⁷.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΜΑΝΟΛΗΣ ΒΟΥΤΥΡΑΣ

53. Βλ. σχετικά Turcan, *ό.π.* (βλ. εδώ σημ. 50) σ. 299-300.

54. Αυτό δέχεται ο Nilsson, *ό.π.*· πρβ. Turcan, *ό.π.* Επιφυλακτικότερος είναι αντίθετα ο Matz, *ό.π.*, σ. 22-29.

55. Πρβ. Matz, *ό.π.*, σ. 24: «Die hohen Schnürstiefel statten sie zu eiliger und kräftiger Bewegung auf dem Boden aus, während sie dank ihrer Flügel sich rasch durch die Luft bewegen kann».

56. Ίσως με τη λέξη αυτή σχετίζεται η γλώσσα του Ησύχιου: *εὐία δίδυμ*.

57. Η πρόθεση *εἰς* δηλώνει στην περίπτωση αυτή την κίνηση προς τον Άδη. Πρβ. Ξεν., *Ἀνάβασις* I 2,24: *την πόλιν ἐξέλιπον ... εἰς χοροῖον ἄχυρόν*. Βλ. Kühner-Gerth I 543-44. Υπάρχει ακόμη η δυνατότητα να μεταγράψουμε *εἰς* Ἄϊδην, οπότε θα βάλουμε υποχρεωτικά άνω στιγμή στο τέλος του εξαμέτρου, αφού αλλάζει το κύριο ρήμα. Η λύση αυτή δεν φαίνεται ωστόσο ικανοποιητική, γιατί στη θέση αυτή θα έπρεπε να έχουμε ιστορικό χρόνο (*ἦλθ*) Ἄϊδην), μια και ο Φάβις έχει ήδη πεθάνει.

Η εργασία αυτή βρισκόταν ήδη στο τυπογραφείο, όταν είδα το πρόσφατο άρθρο της S. G. Cole, *Life and Death: A New Epigram for Dionysos*, *Epigraphica Anatolica* 4 (1984) 37-48, όπου γίνεται διεξοδικά λόγος για τις αντιλήψεις των λατρευτών του Διονύσου σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή. Δυστυχώς δεν ήταν πια δυνατό να αναφερθώ στις απόψεις που προβάλλονται στο άρθρο αυτό. Φαίνεται πάντως προτιμότερη στον τελευταίο στίχο η ανάγνωση [ἄ]ρρημι και (ἐ)ν φθιμένοις | κ(ε)ισόμενός | σι: βλέπω, που κάπως βιαστικά απορρίπτει η Cole.